

DOI:

УДК 94:323.12(477.41)

Ігор Бажан (м. Київ)

студент магістерської програми

історичного факультету

Київського національного університету

імені Тараса Шевченка

E-mail: bazhan_io@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6156-5863>

Політичні репресії щодо чеського населення Київщини в 1930-ті роки

У статті висвітлюється політичні репресії проти чеської національної спільноти Київщини в 1930-х роках. Підкреслюється, що каральна політика радянської влади проти осіб чеської національності на теренах Київщини здійснювалися централізовано і поетапно. Перша хвиля античеської акції радянських спецслужб у столичному регіоні мала місце на початку 1930-х років, коли в масштабах України почала згортатися політика коренізації та набрала обертів кампанія з ліквідації куркульства як класу. Друга хвиля масових репресій припала на 1937–1938 рр. Вістря терору було направлено проти наукової, освітньої та технічної інтелігенції, чеського заможного селянства та висококваліфікованих робітників. Арешти проходили переважно у місцях компактного проживання чехів та на підприємствах, заснованих чеськими підприємцями в Києві на початку ХХ століття. Аналіз кримінальних справ представників чеської національності на території Київщини вказує на той факт, що майже третина з них народилися на території колишньої Чехословаччини. Переслідування чеської меншини в Україні у добу Великого терору не було виокремлено в окрему чекістську операцією у зв'язку з малочисельністю представників західнослов'янського народу в Україні. Методика відбору «контингенту» та технологія репресій осіб чеської національності була скалькована з «польської операції» НКВС.

Ключові слова: чехи в Україні, Київська область, Великий терор, «національні операції» НКВС.

Ihor Bazhan (Kyiv)

a master`s student

at the Faculty of History

of the Taras Shevchenko

National University of Kyiv

E-mail: bazhan_io@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6156-5863>

Political repressions against the Czech population in the Kyiv region in the 1930s

The article highlights the political repressions against the Czech national community in the Kyiv region in the 1930s. It is emphasized that the Soviet government's punitive policy against people of Czech nationality in the Kyiv region was carried out centrally and gradually. The first wave of anti-Czech actions by the Soviet special services in the capital region occurred in the early 1930s when the indigenization policy began to wind down throughout Ukraine, and the campaign to eliminate the kulaks as a class gained momentum. The second wave of mass repressions occurred in 1937–1938. The Great Terror was directed against the scientific, educational, and technical intelligentsia, the wealthy Czech peasantry, and highly skilled workers. The arrests took place mainly in places of compact Czech residence and at enterprises founded by Czech entrepreneurs in Kyiv in the early twentieth century. An analysis of criminal cases of people of Czech nationality in the Kyiv region indicates that almost a third were born

in former Czechoslovakia. The persecution of the Czech minority in Ukraine during the Great Terror was not singled out as a separate Chekist operation due to the small number of representatives of the West Slavic people in Ukraine. The methodology of selecting the «contingent» and the technology of repressing people of Czech nationality was copied from the «Polish operation» of the NKVD.

Keywords: *Czechs in Ukraine, Kyiv region, the Great Terror, «national operations» of the NKVD.*

Історія чеської національної спільноти Києва незмінно перебуває у фокусі уваги вітчизняних та зарубіжних дослідників. Існує чимало розвідок присвячених внеску чеських переселенців у розбудову промислових та торговельних підприємств Києва наприкінці ХІХ – початку ХХ ст.¹, характеристиці чехословацького суспільно-політичного життя на теренах Київщини у часи Української революції 1917–1921 років² та в період становлення радянської політичної системи³. Осмислити причини переслідування осіб чеської національності в Україні у добу Великого терору 1937–1938 років ставили за мету українські історики Ю. Луцький, Ю. Шевчук, Л. Копійченко, Ю. Данилюк, С. Коваленко⁴. Вивченням біографії чехів, які пройшли через табори ГУЛАГу займається колектив істориків Сілезького земського музею в Опаві та Сілезького університету Чехословацької академії наук (окремо варто виокремити доробок чеського професора Мечіслава Борака⁵). Їх багаторічний дослідницький проект «Репресії щодо громадян Чехословаччини в Радянському Союзі (1918–1956)» спирається на дослідження в чеських, російських та українських архівах.

Проведені вітчизняними і зарубіжними істориками дослідження дають уявлення про загальні аспекти чеської каральної акції в часи Великого терору. Однак на сьогодні бракує спеціального дослідження, присвяченого так званій «чеської лінії» в каральній політиці НКВС 1930-х років у Києві в 1930-ті роки.

Документи радянських спецслужб свідчать, що перші системні переслідування репресивними органами Української РСР осіб чеської національності у столиці України припали на початок 1930-х років, коли в масштабах УСРР набирали силу процеси, направлені на згортання політики коренізації. Упродовж осені–зими 1930 р. органами Державного політичного управління УСРР на підставі оперативної розробки під кодовою назвою «Професор» було «викрито» шпигунсько-диверсійну та контрреволюційну організацію розвідки чеського генерального штабу (всього 37 осіб). Угруповання в межах України та Криму, на переконання радянських спецслужб, здійснювало збір розвідданих на підприємствах військового значення та проводило масову контрреволюційну роботу серед військово-вослужбовців та населення чеських колоній для

¹ Муратов А., Муратова Д. Чешские промышленные предприятия в Киеве 100 лет назад. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://zn.ua/SOCIUM/cheshskie_promyshlennye_predpriyatiya_v_kieve_100_let_nazad.html; Молоцай І. Внесок чехів у розвиток економіки Києва (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. Випуск 52. К., 2017. С. 45–50.

² Бетлій О.В. Чехословацький рух у Києві 1918 р.: особливості, тенденції, розвиток // Наукові записки НаУКМА. 2006. Т. 52. Історичні науки. С. 47–52.

³ Чуян І.Л. Чеська етнічна меншина України: особливості повсякденного життя, ментальність та соціокультурні трансформації (20–30-і рр. ХХ ст.). Рукопис. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. Київ, 2019. 222 с.

⁴ Данилюк Ю.З. Дві батьківщини Євгена Рихлика // Репресоване краєзнавство. К., 1991. С. 284–287; Копійченко Л.А. Репресії серед чеського населення Житомирщини. Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Житомирська область: У семи книгах. Кн. 2. Житомир, 2008. С. 7–18; Лутай М.Є. До історії німецької і чеської «Військово-повстанських організацій» на Житомирщині // Наукові записки Вінницького педінституту імені М. Коцюбинського. Серія: історія, випуск 10. Вінниця. С.159–162; Луцький Ю. «Чеські справи» (1930–1937 рр.) // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. 1999. № 1/2. С. 156–168.

⁵ Borák M, Oběti «velkého teroru» v Sovětském svazu v letech 1937–1938 původem z Ostravska // Příspěvky k dějinám a současnosti Ostravy a Ostravska, Sv. 24. Ostrava: Archiv města Ostravy, 2009. S. 9–40.

⁶ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ), ф. 6, спр. 57288-доп., т. 2. Обвинительное заключение по делу шпионажно-диверсионной и контрреволюционной организации разведки чешского генерального штаба. По обвинению: Штрומбаха Я.А., Водседалека А.А., Яковлева В.З., Бездека Ю.И., Рихлика Е.А. и др. Харьков, ГПУ 1931.

створення потужної повстанської бази у разі іноземної інтервенції в СРСР⁶. Особливо роль у формуванні антирадянського угруповання відводилась чеським дипломатичним представництвам в Києві та Харкові, а також організації Костніцька єднота (чеш. *Kostnická jednota*), яка у легальний спосіб займалася репатріацією чеського населення з територій Польщі та УСРР. Опорою шпигунської організації нібито було чеське заможне селянство та чеська інтелігенція, переважно вчителі, які в період коренізації виступали ініціаторами відкриття національних шкіл, бібліотек, хат-читалень. У виконанні різноманітних шпигунських функцій був звинувачений відомий український вчений у галузі славістики, дослідник чехів Волині, педагог, професор, керівник Кабінету для вивчення національних меншин України при Етнографічній комісії ВУАН, культурно-освітній діяч чеського походження Євген Рихлік, який у ході етнографічних експедицій регіонами України буцімто збирав секретні відомості, що становлять державну таємницю⁷. Перебуваючи під слідством у ході тривалих і виснажливих допитів Євген Рихлік «розкрив» власні секрети ведення шпигунської роботи: «З 1925 року я почав застосовувати у своїй контрреволюційній націоналістичній роботі ще і новий метод – свою наукову етнографічну діяльність. Весною 1925 р. розіслав деяким особам з чеських колоній спеціальну анкету для збору відомостей про походження колоній, їх історію, про перебування в ній військовополонених чехів»⁸. В уяві чекістів активні агенти чехословацької розвідки діяли на Волині, Запоріжжі, Донбасі та мали тісні зв'язки з Поволжям, Кавказом, Уралом, Туркестаном та Москвою. На роль таємних уповноважених чехословацької розвідки, які спрямовували діяльність своїх агентів на теренах України співробітники ДПУ обрали Романа Дінтера (до Першої світової війни служив секретарем у посольстві Австрійської

республіки у Петрограді), уповноваженого у справах сільськогосподарського кредиту від чеського представництва у Москві, Володимира Йосиповича Чермака (у 1933 р. емігрував до Чехословаччини)⁹, виконуючого обов'язки торговельного представника Чехословацької Республіки в УСРР Вацлава Бенеша¹⁰, інспектора чеських шкіл Наркомпросу УСРР Гаека, колишнього працівника музичного магазину Ідржижа Ідржижека в Києві – Кратохвіла.

Ключовою фігурою у справі «шпигунсько-диверсійної організації чеського генштабу» радянськими контррозвідниками було визначено Антона Антоновича Водседалика, який після проголошення РКП(б) курсу на коренізацію, дав згоду на переїзд до СРСР в якості учителя чеської мови. Після прибуття на Волинь, уродженця та підданого Чехословаччини негайно взяло під негласний нагляд Державне політичне управління УСРР¹¹. У 1927–1929 рр. він учительював в чеській національній школі с. Крошня Чеська Черняхівського району (тепер у складі м. Житомир),¹² працював лектором чеського відділення Волинського інституту народної освіти. За версією ДПУ іммігрант-комуніст (член ВКП(б) з 1929 р.) А.А. Водседалик здійснював загальне керівництво контрреволюційною роботою та під виглядом роботи курсів (семінарів) для чеських вчителів при Житомирському державному педагогічному технікумі, проведення Всеукраїнської наради чехів-освітян (на з'їзд у м. Житомир у вересні 1929 р. прибули учителі з Волині, Київщини, Мелітопольщини) вербував педагогів до нелегальних бойових груп для підняття повстання в тилу Червоної армії в період інтервенції з боку буржуазних країн. «Вишукуючи нові методи отримання матеріалів про чеські колонії, Водседалик вирішив широко використати звинуваченого Рихліка, етнографічні заняття якого давали великі для цього можливості», зазначається у матеріалах слідства¹³.

⁷ Павленко Л.А. Кримінальна справа Євгена Рихліка // Україна-Чехія: історія та сьогодення / О.М. Березовський, Т.В. Брязкало та ін. Одеса, 2013. С. 156–176.

⁸ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 57288-фп, т. 2, арк. 56.

⁹ Там само, т. 14, арк. 72.

¹⁰ Матяш І. Іноземні представництва в радянській Україні (1919–1991): протистояння і співпраця. Київ: Інститут історії України НАН України, 2020. С. 151.

¹¹ Шевчук Ю. Політичні репресії проти чеської інтелігенції на Житомирщині на рубежі 1920–1930-х рр. XX ст. // Український історичний збірник. 2008. Вип. 11. С. 243.

¹² Копійченко Л.А. Репресії серед чеського населення Житомирщини // Реабілітовані історією. Житомирська область. У семи книгах. Кн. 2. Житомир, 2008. С. 16.

¹³ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 57288-фп, т. 2, арк. 56.

Куратором «шпигунської» діяльності «агентів» з числа осіб чеської національності радянські спецслужби вважали капітана чеського генштабу Радеховського. Крім того, чекісти були переконані, що «чеська шпигунська мережа в Україні» постачала інформацію військового характеру (план оборони Києва) польській та французькій розвідкам. У бурхливій уяві чекістів сформувалася думка, що керівництво підготовкою для вторгнення в СРСР спочатку знаходилося в руках Великої Британії, але через дипломатичні суперечки з ЧСР згодом перейшло до Франції. Агресія планувалася на 1930 р. У момент найбільшого невдоволення населення СРСР нестачею продовольства в країні мала відбутися окупація Правобережної України польськими та частково румунськими військами¹⁴. Каналами передачі розвідданих за кордон «чеським шпигунам» слугували польське консульство (після закриття Чехословацької торговельної місії/представництва у Харкові), ділові зустрічі з представниками чеських громадських організацій, офіційні відрядження та приватні поїздки до Чехословаччини.

Осердям «шпигунсько-диверсійної організації чеського генштабу», на думку радянської контррозвідки, було місто Київ, в якому проживало багато так званих «старих агентів» з числа колишніх членів культурно-просвітницького товариства Яна Амоса Коменського (1907–1918 рр.) та чеських спеціалістів запрошених на початку ХХ століття для роботи на київських машинобудівних підприємствах: Гретера і Криванека; Фільверта і Дедіни; Унгермана й Неєдли¹⁵. За даними київського дослідника Сергія Коваленка у Києві мешкало 984 осіб чеської національності, а в Київській окрузі – 1800 чехів, зокрема в с. Вишеград Макарівського району – 276 осіб, Бобрівській фермі – 250 осіб, Лани – 45 осіб Хабенського району, в Пухове Розважівського району – 244 осіб¹⁶.

Зростання національної самосвідомості, пожевлення культурного життя серед чехів Київ-

щини в умовах реалізації політики коренізації викликало стурбованість у владних структур. Відомо, що перше зібрання чехів міста Києва в умовах національної реформи 1920-х років відбулося 8 січня 1925 р. у залі заводу «Більшовик» (на підприємстві працював 51 чех, у тому числі 44 робітників та 7 службовців)¹⁷, на якому було вирішено створити чеську секцію при Раді національних меншин Київського губвиконкому. Загальні збори рекомендували правлінню чеської секції сприяти налагодженню нормальної роботи чеської школи та підтримувати тісний зв'язок з чеськими селами Київщини. Секція діяла при червоному куточку юних піонерів при чеській трудовій школі № 23. У невеличкій кімнатці функціонували бібліотека-читальня, рідколегія стінгазети, радіорубка. У теплу пору року в саду Стрмовка відбувалися спортивні заходи, влаштовувалися чеські вистави та концерти силами власного драмгуртка і оркестру. Члени Секції перебували у тісній взаємодії з чеськими селами з Київського округу. У місця компактного проживання чехів регулярно навідувалися пересувна бібліотека, театр з виставами¹⁸. Після громадянської війни в 1922 р. поновила роботу Київська чеська школа, посібники та кошти на утримання якої спочатку надходили з ЧСР¹⁹. Бібліотека школи стала регулярно поповнюватися періодичними виданнями з Чехословацької республіки: «Руде Право», «Руда Зоря», «Рудий Стадіон».

Чеська секція доклала зусиль до організації національного симфонічного оркестру. Учасниками музичного колективу були Олександр Бездек, Богуміль Подскальський, Вацлав Коларж, Ярослав Боучек, Олександр Брожичек, Микола Шпергель. Неодноразово оркестр запрошували на різноманітні фестивалі в місті Києві. Репетиції музиканти проводили у приміщенні чеської школи на Шулявці. Згодом оркестру було надано спеціальне приміщення.

Найактивніших прихильників коренізації серед чеської громади Київщини ДПУ УСРР

¹⁴ Там само, арк 62.

¹⁵ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 57288-фп, т. 2, арк 6.

¹⁶ Коваленко С.Н. Чехи на Киевщине в двадцатые и тридцатые годы XX века // Sborník prací Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity, řada společenských věd, roč. BRNO, 2012. № 26.S.178, 180.

¹⁷ Чорна Л. Нацменшини Києва 1920-1930-х рр.: демографія, соціально-економічне становище, мова та побут // Україна модерна. 2021. 1 лютого. Режим доступу: <https://uamoderna.com/md/naczmenshini-kieva-1920-1930-x-tr-kilkist-soczialno-ekonomichne-stanovishhe-mova-ta-pobut>

¹⁸ Dějiny Čechů na Ukrajině / Історія чехів в Україні. К.: НАУ, 2013. С. 399-400.

¹⁹ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 57288-фп, т. 31, арк. 16.

включило до складу чисельного антирадянського угруповання, яке під приводом реалізації національної політики РКП(б) здійснювало підривною діяльність. До розгалуженої шпигунської мережі чекісти зарахували прибулого в часи колонізації з Чехословацької республіки у с. Вишеград Макарівського району Київської округи, вчителя чеської мови Їржі Бездека (у кримінальній справі він проходить як Юрій Іванович Бездек). Йому як керівнику шкільного драматичного гуртка інкримінувалося співпраця з Празькою поліцією, виховання чеської молоді в «націоналістичному дусі» та спроба створення за вказівкою «резидента» Антона Водседалика у с. Вишеград бойової групи для підготовки повстання в тилу Червоної армії під час інтервенції буржуазних держав²⁰.

У 1930 р. були заарештовані брати В'ячеслав та Віктор Плашелі. В'ячеслав (1895 р.н.) вчителював у с. Антонівка Шепетівської округи, а його старший брат Віктор (1889 р.н.)²¹ працював кур'єром чеського представництва у Києві. В'ячеславу Плашелю було висунуто звинувачення в облаштуванні в прикордонній зоні нелегальної переправи через кордон, зборі інформації про політичну та соціально-економічну ситуацію в чеських колоніях, а його брата – виконання секретних доручень чеських дипломатів²².

У «справі шпигунської організації чехословацької розвідки» проходив уродженець с. Вишеград Макарівського району Київської області Микола Когоут. Після завершення навчання в Київській дворічній професійній школі у 1927 р. вчителював у с. ферма Бобровська Марківської сільради Хабенського району Київської округи. В обвинувачувальному висновку зазначалося, що Микола Когоут – син куркуля та займався шпигунською діяльністю під виглядом збору відомостей про чеську громаду Київщини.

Дієвою особою у справі «шпигунсько-диверсійної організації чеського генштабу» співробітники ДПУ УСРР визначили Ярослава Боучека. З кримінальної справи на відомого педагога дізнаємося, що народився він у 1881 р. в сім'ї во-

линських чехів з с. Вовковиїв (нині Рівненська область). Брав активну участь у культурно-просвітницького товаристві ім. Яна Амоса Коменського. У 1907 р. очолив Київську чеську школу. В умовах революційних потрясінь національний навчальний заклад майже не працював. У 1922 р. Я. Боучек з дружиною Анною переїздить на хутір Чеська Колона. З ініціативи вчителя населений пункт отримав назву Вишеград, в честь історичного центру Праги. У чеській колонії він започаткував оркестр, самодіяльний театр та очолював національну школу²³. У 1927 р. Боучек повертається до Києва, щоб знову очолити чеську школу. Крім педагогічної роботи він бере активну участь у діяльності оркестру при заводі «Більшовик» та у керуванні хоровим колективом. Його було заарештовано в 1931 р. за звинуваченням у шпигунстві, «підігриванні» антирадянських настроїв на селі, організації збору про військову продукцію київських заводів «Більшовик» і «Арсенал» та поширення серед молоді ідей шовінізму та націоналізму.

До списку «чеських шпигунів» потрапляє також учасник товариства ім. Яна Амоса Каменського Іван Адамець. Він народився в 1883 р. у Чехії. У 1905 р. переселився до Києва. Роботу на заводі «Більшовик» поєднував з викладанням гімнастики у київському чеському спортивному товаристві «Сокіл». У часи Української революції працював на заводі чеських підприємців Фільверта і Дедіни. Наприкінці 1922 р. перейшов працювати на завод «Більшовик», обійнявши посаду бригадира машинобудівного цеху. У часи колонізації активно співпрацював зі шкільним комітетом київської чеської школи, продовжував провадити спортивно-тренувальну діяльність, підтримував культурні ініціативи чеської громади Києва. Серед «компромату», який назбирали радянські спецслужби на Івана Адамця фігурували: тривале перебування в ЧСР у 1927–1928 рр.; навчання старшої дочки у Чехословацькій республіці, а також наміри відправити за кордон для здобуття освіти молодшої доньки; тісні контакти з педагогом Ярославом Боучеком²⁴. Чекісти ретельно фіксували уривки

²⁰ Там само, т. 9, арк. 15.

²¹ Там само, т. 2, арк. 80.

²² Там само, арк. 19.

²³ Коваленко С.Н. Чехи на Киевщине в двадцатые и тридцатые годы XX века // Sborník prací Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity, řada společenských věd, roč. 26, 2012. S. 178.

²⁴ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 57288-фп, т. 24, арк. 101.

розмов Івана Адамця з найближчим оточенням та колегами. До майбутньої кримінальної справи Івана Адамця було долучено свідчення Емілії Страчевської-Пижик, яка стверджувала, що родина Адамців «не бажала віддавати свою дочку в «мужицьку» українську школу». У ході самого слідства І. Адамцю висунули звинувачення у проведенні шкідницької діяльності на заводі «Більшовик» та передачі секретних даних про радянську промисловість за кордон²⁵.

Серед фігурантів «справи чеських шпигунів» опинився інженер-конструктор київського заводу «Більшовик», колишній член товариства ім. Яна Амоса Коменського, уродженець Чехії Рудольф Альберт. В 1920 р. він опікувався проблемами функціонування загальноосвітньої школи з навчанням на чеській мові, розташованій на Шулявці. Від конструктора парових котлів та обладнання для варіння цукру чекісти домогалися зізнання в умисному псуванні обладнання на заводі «Більшовик» та в причетності до «розвідувальної діяльності на користь буржуазних держав»²⁶.

Загалом до списку «шпигунської організації чехословацької розвідки» входило 37 осіб, яких було заарештовано в різних куточках України упродовж серпня-грудня 1930 року. Більшість з них (34 осіб) – чехи за походженням, інші троє – українці. За ґрати потрапили робітники, представники наукової, військової, освітньої інтелігенції та заможні селяни. Головною підставою для репресій були національність особи (чех або словак), листування із родичами, які проживали за кордоном, наявність у минулому у власності землі, пивоварень, хлібопечарень, а також активна участь у реалізації правлячою партією політики коренізації.

Слідство у справі «контрреволюційної організації чеського генштабу» тривало декілька місяців, в ході якого було нагромаджено декілька десятків томів. Надзвичайна сесія Верховного Суду, яка проходила протягом 12–14 червня 1931 р. слухала справу у закритому режимі. До вищої міри покарання (розстрілу) було засуд-

жено 10 осіб, в тому числі жителів Київщини Ярослава Боучека, Їржі Бездека, Рудольфа Альберта. Однак смертні вироки не було виконано, так як розпочалися переговори між урядами СРСР та Чехословаччини про обмін засудженими на тлі встановлення дипломатичних відносин між країнами. На підставі постанови комісії приватної амністії ЦВК УСРР від 19 березня 1935 р. покарання у вигляді розстрілу було замінене на тривале перебування у виправно-трудових таборах. Ярослав Боучек²⁷ та Роберт Альберт²⁸ мали відбувати десятирічне ув'язнення на Соловках. У липні 1935 р. Їржі Бездеку, який вже відбув 5 років за ґратами, повідомили, що він має відбутися ще 5 років заслання в Красноярському краї²⁹. Їржі Бездек, провівши рік заслання у Сибіру, звільнився внаслідок наполягань чехословацької влади та восени 1936 р. опинився в Чехословацькій Республіці.

З розгортанням наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. насильницької колективізації, кампанії з ліквідації куркульства як класу, збільшенням податкового тиску на заможні верстви серед чехів Київщини поширюється незадоволення політикою радянської влади, спостерігається звернення окремих громадян до Чеської місії в Москві про надання їм чеського громадянства і отримання дозволу на виїзд до Чехословаччини на постійне проживання. Значне число чеських сімей стали полишати колонії. Не чекаючи розкуркулення, до Середньої Азії з с. Вишеград виїхали сім'ї Миколи Копецького, Томашека Янди, Вацлава Веселого. У родин В'ячеслава Сойки, Беджиха Калуби, які не побажали полишати чеську колонію, на підставі Інструкції ЦВК та РНК СРСР від 4 лютого 1930 р. було конфісковано майно³⁰. Не оминули чеську колонію Вишеград сталінські репресії в часи Голодомору 1932–1933 років. Цікавим є звіт консула ЧСР Брабця про відвідини України у 1933 р., з яким ознайомився дослідник Сергій Коваленко в архіві Міністерства закордонних справ Чеської Республіки. У рамках візиту посол відвідав чеську колонію Вишеград під Києвом,

²⁵ Там само, арк 140.

²⁶ Там само, т. 23, арк. 121.

²⁷ Букет С. Вишеградський учитель // Макарівські вісті. 2021. 16 квітня (№14). С. 8.

²⁸ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 57288-фп, т. 23, арк. 189.

²⁹ Там само, т. 10, арк. 93.

³⁰ Коваленко С.Н. Чехи на Киевщине в двадцатые и тридцатые годы XX века // Sborník prací Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity, řada společenských věd, roč. 26, 2012. S. 181.

де спілкувався з місцевими чехами, цікавився їхніми проблемами. Через 2–3 дні після зустрічі з консулом у село приїхав наряд НКВС. Чекісти стали цікавитися у місцевих чехів про що вони вели розмови з консулом та якою секретною інформацією поділилися з чеським дипломатом. Унаслідок превентивних заходів співробітниками радянських органів держбезпеки у селі було арештовано близько 10 осіб³¹. Під каток сталінських репресій у першій половині 1930-х років потрапили:

Бориш Йосип Францевич народився у 1883 р. у с. Петрушки Києво-Святошинського району Київської області; чех, освіта початкова. Проживав в селі Гурівщина Києво-Святошинського району Київської області. Тимчасово не працював. Особливою Народою при Колегії ДПУ УСРР 4 квітня 1933 р. засуджений до 3 років позбавлення волі. Реабілітований у 1989 р.

Вахал Яків Андрійович народився у 1895 р. у Чехії; освіта початкова. Проживав в селі Вишеград Макарівського району Київської області, селянин одноосібник. Особливою Народою при Колегії ДПУ УСРР 3 вересня 1931 р. засуджений до 3 років заборони проживання в 12 населених пунктах СРСР. Реабілітований у 1965 р.

Веселий Карпо В'ячеславович народився в 1914 р. у с. Вишеград Макарівського району Київської області; чех, освіта початкова. Проживав в Києві, робітник заводу «Більшовик». Особливою Народою при Колегії ДПУ УСРР 3 квітня 1934 р. виселений на 3 роки за межі України. Реабілітований у 1989 р.

Веселий Микола Антонович народився в 1906 р. у с. Вишеград Макарівського району Київської області; чех, освіта початкова. Проживав в Києві, робітник ремонтно-монтажної майстерні. Особливою Народою при Колегії ДПУ УСРР 3 квітня 1934 р. засуджений на 3 роки позбавлення волі. Реабілітований у 1989 році³².

Політичні репресії проти представників чеської громади посилювалися після лютнево-березневого пленуму ЦК ВКП(б) 1937 р., на якому Й. Сталін заявив, що країна в небезпечному становищі через дії саботажників, шпигунів,

диверсантів. У доповідній записці 11 відділу (нагляд за водним транспортом, шосейними дорогами та зв'язком) НКВС УРСР, від 23 січня 1938 р., містяться статистичні дані про кількість репресованих чехів в Українській РСР у другій половині 1937 року. Так, упродовж з 1 липня 1937 р. по 1 січня 1938 р. контррозвідниками у сфері водного транспорту було «виявлено» 9 чеських диверсантів.³³ Серед них – Карл Антонович Гофмейстер. Він народився в ЧСР в 1894 р. У часи Першої світової війни воював у лавах австро-угорських військ. Після поневірянь у російському полоні залишився проживати в Україні. Працюючи на Київському суднобудівному заводі, за версією радянських спецслужб, передавав Чеському представництву у Києві інформацію про номенклатуру виробів заводу «Арсенал», дані про Дніпровську військову флотилію. Карла Гофмейстера було заарештовано 29 квітня 1937 р. За рішенням трійки НКВС Київської області 26 серпня 1937 р. він був засуджений до розстрілу. 16 січня 1989 р. указом Президії Верховної Ради СРСР було К. Гофмейстера за відсутності доказів було реабілітовано посмертно.³⁴

Прибулого в Україну з Чехословаччини у 1932 р. педагога чеського відділення Українського педагогічного технікуму Вячеслава Людвіга Бенеша було заарештовано 25 липня 1937 р. як шпигуна, який діяв на користь ЧСР. Трійкою при Київському відділі НКВС 20 листопада 1937 р. вчителя засуджено до позбавлення волі в виправно-трудових таборах строком 10 років.³⁵

У другій половині 1937 р. за ґрати потрапили «вороги народу»: уродженець Чехії, житель с. Маковище Макарівського району Іван Іванович Конваленко (розстріляний 3 серпня 1937 р.); колгоспник з с. Волчков Поліського району Київської області Йосиф Буреш (розстріляний 10 листопада 1937 р.); мешканець с. Нова Марківка Поліського району Київської області Йосиф Веселий (розстріляний 9 жовтня 1937 р.); завідувачий буфет-кафе райспоживспілки у с. Поліське Київської області Іван

³¹ Чужа О. На заробітки до України // Електронна версія газети «Новини Закарпаття». 2016. 2 квітня. Режим доступу: <http://novzak.uz.ua/news/na-zarobitky-do-ukrayiny/> [Дата звернення 17.04 2021]

³² Реабілітовані історією. Київська область. Книга друга. К.: Основа, 2007. С. 490, 516–517.

³³ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1 (1951 р.), спр. 283, арк. 37, 39.

³⁴ ЦДАГО України, ф. 263, спр. 41060, арк. 87.

³⁵ Там само, спр. 58537, арк. 58.

Паштика (розстріляний 23 жовтня 1937 р.); колгоспник з с. Радинка Поліського району Київської області Сигізмунд Куберт (засуджений трійкою при НКВС по Київській області до 10 років тюрми); майстер артілі «Харчовик» у м. Чорнобилі Йосиф Паштика (Особливою нарадою при НКВС СРСР 2 грудня 1937 р. засуджений до 10 років виправно-трудоих таборів); робітник 14 дистанції станції Ірпінь Мартін Нермява (особливою нарадою при НКВС СРСР 26 листопада 1937 р. засуджений до 10 років позбавлення волі); робітник Пісківського склозаводу Бородянського району Київської області Іван Беднарж (постановою Прокуратури СРСР та НКВС СРСР 28 листопада 1937 р. засуджений до розстрілу); уродженець Чехії, житель селища міського типу Бородянка Київської області, тимчасово непрацюючий Андрій Ішток (постановою НКВС СРСР 26 листопада 1937 р. засуджений до розстрілу); робітник по найму у смт. Бородянка Київської області Франц Хадраба (трійкою при НКВС по Київській області 8 грудня 1937 р. засуджений до 10 років таборів); колгоспник с. Верховісся Іванківського району Київської області Петро Гудечек (трійкою НКВС по Київській області засуджений до 10 років таборів); одноосібник з с. Медвин Іванківського району Степан Заменчик (трійкою НКВС по Київській області засуджений до 10 років позбавлення волі)³⁶ та ін.

Античеські акції на Київщині посилювалися наприкінці зими 1938 року коли до регіональних підрозділів органів держбезпеки надійшли вказівки наркома внутрішніх справ СРСР М. Єжова наступного змісту: «Додатково провести в УРСР спеціальну операцію проти чехів, з розглядом справ відповідно до наказу № 00485. Під арешт підпадають такі категорії: а) особи, пов'язані з чеськими дипломатичними установами, що знаходяться на території України; б) колишні чеські легіонери; в) антирадянський, націоналістичний актив чеських колоній, що має зв'язки із

закордоном; г) куркулі та духовенство чеських колоній; д) політемігранти з Чехословаччини, за винятком осіб перевірених і тих, хто заслужив довіру»³⁷.

Так на початку березня 1938 року було заготовлено «агента чеської розвідки», двірника та кур'єра чехословацького консульства в Києві Карла Кржівського.³⁸ Під час допитів чекісти змусили К. Кржівського обмовити своїх земляків – Ф. Криванека, Я. Пунчохаржа, С. Гейча, В. Живного, Ф. Крадохвіла у співпраці з чехословацькою розвідкою.³⁹ «Щирісердні зізнання» не вберегли Карлу Кржівському життя. 7 жовтня 1938 р. трійка при Київському управлінні НКВС ухвалила рішення про засудження Карла Кржівського до розстрілу. Йому інкримінувалася співпраця з іноземною розвідкою. Вирок було втілено 14 жовтня 1938 р. 16 січня 1989 р. реабілітовано посмертно⁴⁰.

Звинувачення щодо співпраці з розвідкою ЧСР закидалися подружжю Симеренко-Тур. Мешканка міста Київ А. Тур, чешка за національністю, відвідала ЧСР в 1923 р., де й була нібито завербована Романом Дінтером. Кіноактриса А. Тур втягнула у шпигунську діяльність чоловіка Олексія Симеренка, який в свою чергу долучив до збору розвідданих свого брата – Василя Симиренка. Головним завданням цього «сімейного шпигунського угруповання», на думку, радянських контррозвідників було накопичення інформації про стан інфраструктурних об'єктів водного транспорту⁴¹.

Жертвою «Великого терору» у квітні 1938 р. став колишній вояк царської армії Олександр Петрашкевич, якого залучила в «інформатори» для чеської розвідки власна дружина – чешка Анна Коль. Слідчі НКВС вимагали від О. Петрашкевича визнати свою причетність у створенні антирадянського угруповання з числа колишніх білих офіцерів на теренах Київщини. Помер у київській в'язниці 1 лютого 1939 року⁴².

³⁶ Реабілітовані історією. Київська область. Книга друга. К.: Основа, 2007. С. 121, 189, 196, 529, 533, 535, 537, 545, 568, 692, 703, 723, 919.

³⁷ Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр. У 2-х ч. Ч. II / упоряд.: С. Кокін, М. Юнге. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2010. С. 31.

³⁸ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 58596, арк. 21.

³⁹ Там само, арк. 87.

⁴⁰ Там само, арк. 31.

⁴¹ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1 (1951 р.), спр. 260, арк. 67–72.

⁴² ЦДАГО України, ф. 263, спр. 47952, арк. 117.

21 березня 1938 р. співробітниками Макарівського райвідділу НКВС було взято під варту і доправлено до київської тюрми бригадира колгоспу у с. Вишеград Григорія Грофа за те, що він «служив добровольцем у чеській дружині», «розповсюджував контрреволюційні чутки», «підтримував письмовий зв'язок з родичами, які проживають в Чехословаччині», мав контакти з представниками чеського консульства в Києві, брав участь у бандформуваннях «Яблучко» та «Гонта», які діяли в 1918 р. в околицях с. Вишеград⁴³. Компроматом проти Григорія Грофа слугували його нібито агресивні висловлювання на адресу генсека Й. Сталіна: «Якщо б вбили Сталіна то була б зміна влади. Колгоспники самі хотіли таку владу то нехай помирають»⁴⁴ та розповсюдження панічних настроїв серед односельчан про окупацію УРСР Німеччиною. 19 березня 1939 р. військовим трибуналом Григорія Владиславовича було засуджено до 4 років позбавлення волі в виправно-трудових таборих, де він і помер у листопаді 1941 р. У часи хрущовської «відлиги» в 1963 р. дружина Г. Грофа написала листа до КДБ з проханням про реабілітацію чоловіка. У ході перевірки справу було закрито за відсутністю злочину, а Григорія Владиславовича Грофа було реабілітовано посмертно⁴⁵.

Підставою до арешту у квітні 1938 р. робітника заводу «Більшовик» Яна Пунчохаржа було листування з родичами в Чехословаччині, служба сина в чеській жандармерії, родинні зв'язки з керівником Чеського представництва в Києві Рудольфом Брабецем. Трійкою УНКВС Київської області, від 25 серпня 1938 р. Я. Пунчохарж засуджений до розстрілу.⁴⁶ У липні 1938 р. київські чекісти прозвітували перед Луб'янкою про викриття чеських шпигунських гнізд на Київському трамвайному заводі ім. тов. Ф.Е. Дзержинського та «Ленкузні»⁴⁷. У ході оперативної розробки агентурної справи «Новість»

в 1938 році викрито шпигунську резидентуру з числа осіб чеської національності, які нібито збирали відомості про роботу підприємств оборонно-промислового комплексу на користь чехословацької розвідки. У число підозрюваних потрапили: колишній власник Київської вагової фабрики Аллойз Пароль, начальник ремонтного цеха Київського фурнітурного заводу Йосип Кучер, бригадир колгоспу у с. Вишеград Макарівського району В'ячеслав Лингард, робітник Київського паровозоремонтного заводу Ярослав Мейстрик, будівельник Кароль Махачек, Йосипа Новотного житель с. Клавдієво на Київщині Йосип Новотний⁴⁸. Чеську шпигунську сітку було виявлено також у с. Гребінки на Київщині. Її очолював голова колгоспу ім. Шевченка чех за національністю Іван Сікора⁴⁹. За відвідини чехословацького консульства жителя с. Березань Емілія Канська у жовтні 1938 р. отримала суворе покарання у вигляді 8 років позбавлення волі⁵⁰.

За підрахунками чеського професора Мечіслава Борака у 1937 р. в Україні розстріляли щонайменше 181 чеха, а в 1938 р. – щонайменше 352 чехів, тобто то удвічі більше, ніж у першій фазі терору⁵¹. Цей факт якнайкраще ілюструє справжній характер розправи на особами чеської та словацької національностей, нашвидкуруч організованих на політичне замовлення. Більшість із них припадає на осінь 1938 р., коли вже всі готувалися до завершення терору й починали шукати винуватців, на яких можна було б звалити відповідальність за незаконні «прорахунки».

Підсумовуючи викладене, проведені дослідження чеськими та українськими дослідниками підтверджують цифру у 660 чехів, страчених радянським режимом з політичних причин у добу «Великого терору», що становить близько половини всіх чехів і чехословацьких громадян, страчених у колишньому Радянському Союзі.

⁴³ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 56563-фп, арк. 2

⁴⁴ Там само, арк. 80.

⁴⁵ Там само, арк. 196.

⁴⁶ ЦДАГО України, ф. 263, спр. 60838, арк. 16–20, 35–36.

⁴⁷ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1(1951 р.), спр. 260., арк. 141–145

⁴⁸ ГДА СБУ, ф. 16., оп. 1 (1951 р.), спр. 285, арк. 89–95.

⁴⁹ ЦДАГО України, ф. 263, спр. 64754, арк. 44.

⁵⁰ ГДА СБУ, ф. 6., оп. 4, спр. 733., арк. 199.

⁵¹ Borák M. Oběti velkého teroru v Sovětském svazu v letech 1937–1938 původem z Ostravska Příspěvky k dějinám a současnosti Ostravy a Ostravska, Sv. 24. Ostrava: Archiv města Ostravy, 2009. S. 9–40.

В Україні відбувалися однозначно найжорсткіші політичні репресії щодо чехів. У порівнянні з Москвою, центром усієї держави, де зафіксовано відносно велику кількість страчених чехів і чехословаків (понад 120 осіб), в Україні простежується чітка відмінність у складі

страчених: замість московських еліт і представників інтелігенції, в Україні між жертвами однозначно переважали звичайні селяни та робітники, які за класовим принципом комуністичної науки мали би бути господарями на цій землі.

References

1. Betlii, O. (2006). *Chekhoslovatskyi rukh u Kyievi 1918 r.: osoblyvosti, tendentsii, rozvytok. Naukovi zapysky NaUKMA*. 2006. T. 52. Istorychni nauky, 47–52. [in Ukrainian].
2. Borak, M. (2009) Obeti «velkeho teroru» v Sovetskem svazu v letech 1937–1938 privedem z Ostravska. *Prispevky k dejinam a soucasnosti Ostravy a Ostravska, Sv. 24*. Ostrava: Archiv mesta Ostravy, 9–40. [in Czech].
3. Chorna, L. (2021). Natsmenshyny Kyieva 1920–1930-kh rr.: demohrafiia, sotsialno-ekonomichne stanovyshe, mova ta pobut. *Ukraina moderna*. [in Ukrainian].
4. Chuian, I. (2019). *Cheska etnichna menshyna Ukrainy: osoblyvosti povsiakdennoho zhyttia, mentalnist ta sotsiokulturni transformatsii (20 – 30-i rr. KhKh st.)*. Rukopys. Dysertatsiia na zdobuttia naukovooho stupenia kandydata istorychnykh nauk za spetsialnistiu 07.00.01 – istoriia Ukrainy. Natsionalnyi pedahohichnyi universytet imeni M.P. Drahomanova. Kyiv. [in Ukrainian].
5. Danyliuk, Yu. (1991). Dvi batkivshchyny Yevhena Rykhlika. *Represovane kraieznavstvo*. K., 284–287. [in Ukrainian].
6. Kopiichenko, L. (2008). Represii sered cheskoho naselennia Zhytomyrshchyny. *Reabilitovani istoriieiu: U dvadtsiaty semy tomakh. Zhytomyrska oblast: U semy knykhakh*. Kn. 2. Zhytomyr, 7–18. [in Ukrainian].
7. Kovalenko, S. (2012). Chekhy na Kyevshchyne v dvadtsatue y trydtsatue hodu KhKh veka. *Sbornik praci Pedagogicke fakulty Masarykovy univerzity, rada spolecenskych ved*, roc. 26, 169–184. [in Russian].
8. Lutai, M. Do istorii nimetskoj i cheskoj «Viiskovo-povstanskykh orhanizatsii» na Zhytomyrshchyni. *Naukovi zapysky Vinnytskoho pedinstytutu imeni M. Kotsiubynskoho. Serii: istoriia*, 10, 159–162. [in Ukrainian].
9. Lutskyi, Yu. (1999). «Cheski spravy» (1930–1937 rr.). *Z arkhiviv VUChK – HPU – NKVD – KHB*, 1–2, 156–168. [in Ukrainian].
10. Matiash, I. (2020). *Inozemni predstavnytstva v radianskii Ukraini (1919–1991): protystoiannia i spivpratsia*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
11. Molotsai, I. (2017). Vnesok chekhiv u rozvytok ekonomiky Kyieva (kinets KhIKh – pochatok KhKh st.). *Etnichna istoriia narodiv Yevropy: Zbirnyk naukovykh prats*. 52, 45–50. [in Ukrainian].
12. Pavlenko, L. (2013). Kryminalna sprava Yevhena Rykhlika. *Ukraina-Chekhiia: istoriia ta sohodennia*. Odesa, 156–176. [in Ukrainian].
13. Tronko P. (Ed.), (2007) *Reabilitovani istoriieiu. Kyivska oblast*. Knyha druha. K.: Osnova. [in Ukrainian].
14. Shevchuk, Yu. (2008). Politychni represii proty cheskoj intelihentsii na Zhytomrshchyni na rubezhi 1920–1930-kh rr. XX st. *Ukrainskyi istorychnyi zbirnyk*, 11, 241–250. [in Ukrainian].
15. Kokin S. (Ed.), (2010) *Velykyi teror v Ukraini. «Kurkulska operatsiia» 1937–1938 rr. U 2-kh ch. Ch. II*. Kyiv: Vydavnychiy dim «Kyievo-Mohylianska akademiia». [in Ukrainian].